

УДК 37(477):504]“19”

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГО-НАТУРАЛІСТИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧ. ХХ СТ.

Пата Л.

У статті окреслено передумови виникнення, пошуки змісту та форм еколого-натуралістичної освіти на поч. ХХ ст., зародження та розвиток юннатського руху.

Ключові слова: еколого-натуралістична освіта, юннатський рух.

В статье освещены предпосылки возникновения, поиски содержания и форм эколого-натуралистического образования в начале XX века, зарождение и развитие юннатского движения.

Ключевые слова: эколого-натуралистическое образование, юннатское движение.

The article outlines the prerequisites for the emergence of ecological and naturalistic education, its content and forms in the early XX century, the origin and development of young naturalists' movement.

Key words: ecological and naturalistic education, young naturalists' movement.

Ще нещодавно зрозуміле практично всім слово “юннат” нині, на жаль, стало практично анахронізмом. Переважною більшістю молоді воно незнайоме. Гуртки юннатів, що збереглися, зазвичай стали називатися еколого-натуралістичними, а станції юних натуралістів – еколого-натуралістичними центрами. Можливо, заміна назв дійсно має деякий сенс, адже юннати асоціюються, насамперед, із радянським часом, від якого сучасна освіта намагається дистанціюватися, тяжіючи до європейського напрямку розвитку.

Однак юннатівський рух – це унікальне явище, своєрідний масштабний педагогічний експеримент, що показав насправді чудові результати. У перспективі екологічної ситуації, яка з катастрофічною швидкістю погіршується, цей величезний досвід напевне є неоціненним.

Вважається, що юннатівський рух зародився у 1918 р. із створенням у Сокольниках Борисом Всесвятським першої станції юних натуралістів, тобто юннатів. Справді, з 1918 р. рух отримав свою назву та підтримку від держави, проте зародився він задовго до цього. Задовго до буремних подій 1917 р. революція зріла в системі освіти. Ще з середини ХІХ ст. в Європі шириться захоплення успіхами природознавства, біологію називають “царицею наук”. Але в імперській Росії зростаючий інтерес до біології як науки, поява еволюційних ідей, бажання досліджувати, не знаходять місця в тогочасній догматичній системі освіти. Так, у гімназіях біологію викладають лише в молодших класах – самий мінімум, біологічні факультети в

університетах – найнижчі за рангом, до вчених-біологів влада відноситься з підозрою. Та цікавість до біології, до досліджень природи невпинно зростає, як професура, так і педагоги – ентузіасти шукають вихід за жорсткі межі.

Зазвичай у літературі зустрічаються оповіді про петербурзьких ліберальних учителів-ентузіастів, що за тодішньої регламентованої системи освіти почали водити дітей на екскурсії до лісу, в парки, щоб наочно пояснити, як влаштована природа, відчуті її, проникнутись нею. Свій метод новатори назвали дослідницьким. Суть його в тому, що педагог – лише помічник, провідник у пізнанні світу. Природа – лабораторія, в якій дитина працює сама. Цей принцип став основою юннатського руху, актуальний він і досі.

Проте в Україні подібні ідеї також були популярні, і у Києві були педагоги, що активно впроваджували в практику дитячі екскурсії в природу. На виставці охорони природи, що в 1913 р. з великим успіхом відбулася спершу у Харкові, а потім – у Києві, серед передових учених-природознавців виникла ідея про необхідність організації курсів для педагогів-керівників дитячих екскурсій у природу.

У травні 1914 р. Київське орнітологічне товариство влаштувало ці курси. Вони розташовувались у Київському педагогічному музеї. Курси були місячними і супроводжувалися екскурсіями в природу. Так були здійснені екскурсії з ботаніки, зоології, окремо – орнітології, геології та гідрології. Слухачами курсів стали понад трьохсот чоловік,

головним чином – педагоги початкових та середніх шкіл. Серед викладачів були академік П.А.Тутковський, В.І.Казановський, Д.Е.Белінг, М.В.Шарлемань [4, с. 4–5].

Ще одна цікава тенденція поч. ХХ ст. – бурхливий розвиток наукових студентських гуртків під керівництвом професорсько-викладацького складу. В свою чергу молоді люди продовжували просвітницьку естафету далі, створюючи навчально-дослідницькі та творчі об'єднання для школярів. Щоправда, більшість із них мала все ж практичну направленість. Це садово-городні школи, філії товариства “Сільський господар”, гуртки в дитячих будинках з підсобними господарствами, гуртки, організовані “Просвітою” для сільських дітей.

Вже в той час формуються два основні напрямки: просвіту – в маси та з мас – в освіту. Так, Києво-Могилянська академія вбачала пріоритет у першому напрямку, Університет св. Володимира – в другому.

Виникають і ідеї, що певний чином поєднують обидва напрямки. Так, майже одночасно – на поч. 90-х рр. ХІХ ст., – у Київському та Харківському університетах виникають ідеї про створення зоологічних садів, що були б просвітніми закладами, знайомлячи широкі маси з різноманітним тваринного світу, а насамперед були б науково-освітніми установами, базами досліджень та просвітництва, говорячи сучасною мовою – центрами екологічного навчання та виховання.

Так, видатний український учений Микола Шарлемань, – перший учений секретар Київського зоопарку переконував: “Зоопарк – це не примха, не утіха, не пуста витівка дозвільних людей, зоологічний сад – один із необхідних та найважливіших учбово-освітніх закладів. Особливо велике значення має зоопарк у справі освіти юнацтва” [4, с. 6].

Пройшло немало часу, було докладено значних зусиль, доки ці ідеї втілились. У Києві на це знадобилось майже два десятиліття – зоологічний сад було відкрито у 1908 р., а власну територію він отримав у 1913 р. У Харкові все склалось набагато краще – вже у 1895 р. зоопарк було відкрито.

Зі зміною політичного ладу в Російській імперії у вчителів і викладачів виникло почуття свободи, навіть ейфорії. Як стверджують історики, такі, як Анна Самокиш, “в історії вітчизняної педагогіки це був унікальний період, коли впроваджувалась максимальна кількість нових методів і насамперед, в натуралістичній освіті. Якщо раніше превалювало навчання по підручниках і лекціям, то тепер став активно впроваджуватися дослідницький метод – метод екскурсій, метод спостереження за тваринами” [3]. Отже, виокремлювались різні напрямки, формувались цілі школи зі своїм баченням цілей і шляхів розвитку.

Дослідження показали, що пріоритетними напрямками українського вектору, як і до революції лишились:

- природоохоронна діяльність;
- вивчення природи рідного краю;
- виховання дітей шляхом безпосереднього спілкування з природою.

На щастя, попри політичні розходження, спільним у діяльності національних урядів було шанобливе ставлення до науковців, підтримка

наукових товариств, у тому числі – дослідників природи.

Як Центральна Рада, так і уряд Скоропадського щедро виділяли кошти на підтримання Київського, Харківського, Полтавського товариств дослідників природи, Київського орнітологічного товариства імені Кеслера, студентських гуртків дослідників природи.

У серпні 1918 р., за часів гетьмана П.Скоропадського, газета “Киевская мысль” повідомляла про діяльність Спеціальної підкомісії при Комісії у справах вузів та наукових установ Міністерства освіти, яка займалася допомогою науковим товариствам. До її складу входили акад. В.І.Вернадський, проф. І.В.Єгоров, приват-доцент В.Л.Лічков, а також члени тих товариств, які подавали прохання про матеріальну субсидію.

У 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти Міністерства освіти Української Держави, яким керувала Софія Русова, працював екскурсійний відділ, який організовував подорожі школярів до визначних пам'яток природи та культури України. Діяльність відділу аргументувалася виховною метою: ознайомлення дітей під час екскурсій “з місцевою природою, з виробничими силами країни і вироблення здорового національного почуття”. Природо-географічні екскурсії розробляла Природнична комісія, яка входила до складу екскурсійного відділу. Її членами були відомі науковці: В.М.Артоблевський, Н.Н.Володкевич, Є.В.Шарлемань-Нестіровська, В.І.Казановський, Д.Е.Белінг, Ю.Н.Слущка, Р.Ю.Брехт-Берген, В.І.Лучицький, П.А.Тутковський, І.І.Троцький, О.В.Фомін, М.М.Воскресенський, Б.О.Домбровський, В.С.Левитський [5].

На території Росії ж надзвичайно активно з'являються біостанції на кшталт Сокольницької. Серед жайть революції та Громадянської війни біостанції стали острівцями гуманності, любові, своєрідними соціально-реабілітаційними центрами. Щоправда, російський історик науки Данііл Александров вказує ще на один аспект популярності біостанцій, що значною кількістю виникали переважно у великих містах. 1918–1920 рр. були голодними роками. На юннатських же екскурсійних станціях були дослідні городи, садки, там давали пайки дітям. Голодні діти і вчителі були раді такій можливості.

Важливу роль у розвитку юннатського руху зіграло й те, що Сокольницьку біостанцію, організовану у 1918 р. Борисом Всесвятським взяли під свою особисту опіку Надія Крупська та Анатолій Луначарський. Саме там поступово викристалізувалось ідеологічне підґрунтя юннатського руху.

У московської групи були сильні опоненти – ленинградська група, що складалась з тих самих педагогів-ентузіастів, що ще за царських часів починали впроваджувати дослідницький метод навчання в біології. Основні причини незгоди цих потужних груп – ленинградська, на чолі з бувшим есером, біологом Б.Є.Райковим, відстоювала науково-дослідницьку направленість та наполягала на необхідності аполітичності в роботі, московська, на чолі з Всесвятським, вважала правильним у даних умовах практичний сільськогосподарський напрямок та необхідність інтеграції у Всесоюзну піонерську організацію [3].

Нагадаємо, це були голодні роки, необхідно було негайно відновити і підвищити продуктивність сільськогосподарського виробництва. Вже у березні 1919 р. в матеріалах VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 р.) підкреслюється, що в план просвітницької діяльності на селі повинна входити агрокультурна освіта "... не повинно бути шкіл, курсів, будь-якої просвітницької діяльності на селі, без принципу поєднання навчання з виробничою працею" [1]. Школа повинна була стати пропагандистом передових ідей землеробства.

Перші гуртки юннатів створювались в окремих школах, на базі сільськогосподарських станцій ще в 20-ті роки. Юннати вивчали переважно рослинництво, рідше – тваринництво, всі знання закріплювались на практиці: юннати вирощували сортове насіння, овочеві, бахчеві культури, проводили сільськогосподарські досліди, утримували дрібних тварин (переважно – кролів). Згодом сільськогосподарський ухил у навчанні проголошено практично обов'язковим для сільських шкіл. Ставиться вимога, щоб кожна семирічка на селі мала ділянку землі, знаряддя праці, тварин, щоб планувала свою роботу, згідно завдань економічного та культурного розвитку села.

Рішення Наркомпросу УРСР про агрономізацію трудових семирічок на селі (1925) призвело до збільшення кількості позакласних та позашкільних форм роботи. Досягнення юних натуралістів всіяко пропагуються, їх функціонування стає мало не обов'язковим елементом освіти і взято під жорсткий контроль. У Постанові ЦК РКП(б) від 24 липня 1925 р. "Про піонерський рух" стверджується, що дитячі сільськогосподарські гуртки, гуртки юних натуралістів мають діяти в єдиному руслі з піонерами і комсомолом. У тому ж 1925 р. в Києві відкрито першу біологічну станцію (в подальшому – Республіканська станція юних натуралістів), паралельно створюються мережа подібних закладів обласного та районного рівня.

Комплексні шкільні програми того часу передбачали перехід від мовних і наочних методів до дослідницької роботи на основі спостережень, експериментів, моделювання. Дослідницькі роботи були перенесені і в навчально-виховний процес позашкільних установ. Особливо це стосується позашкільних закладів природничого циклу, де школярі залучалися до вивчення таємниць природи при безпосередніх контактах з нею. В позашкільних установах використовуються нові і вдосконалюються уже відомі методи і форми проведення занять: екскурсії, гуртки, клуби, табори і т.д. Навчально-виховний процес починає базуватися на принципах самостійної творчої діяльності учнів (лабораторії, навчальні ділянки, зимові сади, теплиці, тераріуми, акваріуми, метеорологічні майданчики).

Починаючи з 1935 р. в Україні розвиваються нові структури позашкільних закладів. У Києві було відкрито Палац піонерів і школярів, розширилась мережа станцій юних натуралістів, техніків, клубів і секцій у промислових і сільськогосподарських підприємствах. Широкого розмаху в цей час набуває рух юних мічуринців, позашкільні заклади закладають фруктові сади, дослідні ділянки, живі куточки, ферми. Позакласна і позашкільна робота розглядається як один із важливих факторів виховання і поглиблення знань підрастаючого покоління [1].

Але лишались педагоги та вчені, що бачили мету юннатського руху не в інтенсифікації сільськогосподарства, а саме в дослідженні природи, розвитку біології не як прикладної, а радше як філософської галузі. Такі ідеї відстоював згаданий вище Борис Євгенович Райков, що очолив у 1924 р. в Ленінграді Центральну педагогічну біостанцію. На його переконання, такі позашкільні заклади як біостанції чи Будинки юннатів мають бути шкільною версією університетської освіти. Райков та його однодумці хотіли створити своєрідний "малий університет". Ця ідея не підходила для масового впровадження, до того ж ленінградська група була проти включення до піонерського руху. Але в 1925 р. юннатів підпорядковують ЦК ВЛКСМ, зробивши їх підрозділом піонерської організації. Райкова та його сподвижників звинувачують у бездіяльності, реакційності та відриві від життя. Протистояння московської та ленінградської груп закінчилось повним розгромом останньої вже у 1930 р. Нищівного удару завдав академік І.Презент, написавши критичну брошуру "Классовая борьба на естественномучном фронте", де рішуче засуджувались "райковці", їх ідеї та методи. Бориса Євгеновича вправили на будівництво Біломорканалу, сотні біостанцій по всій країні були закриті, роботу інших підкоряють потребам сільського господарства.

Проте, одночасно з відкриттям Центральної педагогічної біостанції в Ленінграді, навесні 1924 р., за ініціатииви директора Московського зоопарку проф. М.М.Завадовського, відкривається Клуб юних біологів зоопарку. Його безпосереднім творцем був Петро Олександрович Мантейфель – заступник директора з наукової частини. В уставі гуртка 1924 р. вказано, що його цілями є:

- 1) вивчення окремих галузей біології;
- 2) проведення дослідницьких робіт за матеріалами зоопарку;
- 3) охорона природи та участь у інших суспільно корисних заходах школи.

Пізніше в Московському зоопарку буде засновано найавторитетніший конкурс юннатських робіт у СРСР, а потім – у СНД, що донині носить ім'я Петра Мантейфеля.

У 1925 р. у Харкові, за особистої ініціатииви директора зоопарку М.П.Евальда, було також створено гурток юних біологів зоопарку. У 1929 р. клуб юних зоологів засновано у Ленінградському зоопарку, в 1932 р. юннати з'явилися у Київському зоопарку, в 1937 р. засновано клуб юннатів у Миколаївському зоопарку.

У 1937 р. юннатський рух у СРСР, здається, переживає нове народження. По всій країні відкриваються тисячі станцій, клубів, гуртків юннатів. Але за старою назвою – по суті, новий зміст. Всесоюзним шефом юннатів стає Трофим Лисенко. Основна мета юннатського руху – мічуринське перетворення природи. Наукова складова – мінімальна. За словами Льва Лур'є, "... справжні керівники юннатських гуртків та справжні юннати лишилися тільки в ... зоопарках. Тут можна було займатися чистою наукою, тут практикують серйозні заняття біологією" [3].

Аналізуючи вищевикладене, можна частково зрозуміти і причини надзвичайної масовості юннатського руху в XX ст., і фактичний занепад його в українських реаліях XXI ст.

Література

1. Вербицький В. В. Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 рр.) : дис. д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Вербицький В. В. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004.
2. Ковалинський Віталій. Історія Київського зоопарку. – К. : Айва плюс, 2009.
3. Лурье Лев. Культурный слой. Юннаты [Електронний ресурс] / Лев Лурье. – Режим доступу: <http://www.5-tv.ru/video/503423/>. – Назва з екрану.
4. Хохлова О. М. М.В.Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина / О. М. Хохлова. – Полтава, 1998. – С. 6.
5. Чорна Людмила. Розвиток природоохоронних ідей у період діяльності українських національних урядів (1917–1919) [Електронний ресурс] / Людмила Чорна. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU-1-6-2006/11.pdf>. – Назва з екрану.